

GEDEEELDE GRONDEN

PROTESTANTISME EN MILIEU IN NEDERLAND

The background of the cover features a silhouette of a church steeple and a wind turbine against a sunset sky. The church steeple is on the left, and the wind turbine is to its right. The sky is a mix of orange and yellow, with some clouds. The overall image is a vertical composition with a green and yellow bar on the left side.

PETER VAN DAM EN DAVID ONNEKINK (RED.)

Inhoud

Peter van Dam en David Onnekink	
Inleiding: Protestantisme en milieu in Nederland sinds 1800	7
Tom-Eric Krijger	
Van het oog op de Schepper naar oog voor de schepping. De geschiedenis van de Nederlandse bid- en dankdagen voor gewas en arbeid	19
Jan J. Boersema	
‘Calvinisme, vrijheid, vooruitgang’. Negentiende-eeuwse Nederlandse immigranten en de wildernis	50
Marie Keulen	
Kinderen kweken: landbouwopvoeding in de zending van de Evangelische Broedergemeente in Suriname	69
Rutger Mauritz	
Adat en ecosysteem in het kader van de zending. Het zendingswerk van de echtparen Adriani-Gunning en Kruyt-Moulijn op Celebes (1892-1932)	91
Kristian Mennen en David Onnekink	
Protestantse wortels van Nederlandse natuurbescherming	111

Rolf van der Woude	
Rentmeesters of rekenmeesters.	
De Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond	
en de milieu- en mestproblematiek (1970-1995)	143
Kees Tinga	
De kerk wordt wakker – en verschiet van kleur?	
Groene initiatieven van Nederlandse kerken	163
Hans Burger	
Aandacht voor de ecologische crisis in de Nederlandse	
protestantse theologie tussen 1960 en 2000	185
Personalia van de auteurs	211

Inleiding: Protestantisme en milieu in Nederland sinds 1800

Peter van Dam en David Onnekink

Hebben christenen een bijzondere verantwoordelijkheid voor het milieu? De Raad van Kerken vond in 1974 van wel. De leden van de Raad waren duidelijk onder de indruk van de waarschuwingen voor de toenemende vervuiling en dreigende grondstoftekorten.¹ Juist christenen hadden volgens hen de verantwoordelijkheid om zorgzaam met de aarde om te gaan om haar ook voor toekomstige generaties leefbaar te houden. Niets minder dan een 'nieuwe levensstijl' was nodig. De Raad van Kerken suggereerde onder meer een terugkeer naar een wekelijks vastendag om het eigen consumptiegedrag te matigen.² Het was een opvallende oproep, want tot dan toe hadden kerken geen prominente rol gespeeld in de natuurbeschermings- en milieubeweging.

Hoe past dit initiatief van de Raad van Kerken in een langere geschiedenis van christendom en milieu? Gaan christenen anders met het milieu om dan anderen? De relatie tussen religie en milieu staat de afgelopen jaren volop ter discussie. Religieuze gemeenschappen bezinnen zich op de vraag welke verantwoordelijkheid ze voor zichzelf zien in de klimaatcrisis. De bekende Indiase auteur Amitav Ghosh stelde dat hij meer hoop put uit de pauselijke encycliciek *Laudato si'* en de gedachte dat religieuze groeperingen in actie zouden kunnen komen voor het klimaat dan uit internationale politieke afspraken als het Akkoord van Parijs.³ Nieuwe studies laten zien dat religie het mogelijk maakt om rondom initiatieven die duurzaamheid bevorderen mensen te bereiken die normaalgesproken het milieu niet hoog op de agenda hebben staan.⁴

Ook historici dragen bij aan deze bezinning door te onderzoeken in welke mate religieuze opvattingen de relatie tussen mensen en milieu beïnvloedden. Tot voor kort besteedden milieuhistorici weinig

aandacht aan religie. Wel wezen ideeënhistorici op het belang van religieuze denkbelden, bijvoorbeeld voor opvattingen over de ‘ladder van de natuur’ en de plaats van de mens ten opzichte van de schepping.⁵ Het belang van religie zochten ze met name in de periode voor de negentiende eeuw. Volgens gangbare opvattingen over modernisering bestond voor de negentiende eeuw een meer vanzelfsprekende band tussen religieuze denkbelden en maatschappelijke structuren dan in het moderne, seculiere tijdperk.⁶ Religie vormde het fundament van breed gedeelde mentaliteiten. Op basis van dat uitgangspunt was het mogelijk om te speculeren over het christendom als een antropocentrische godsdienst, die over het algemeen vijandig zou staan ten opzichte van de natuur.⁷ Die indruk werd ook geschraagd door het feit dat veel critici van de manier waarop mensen in het Westen met de natuur omgingen vanaf de negentiende eeuw zich vaak beriepen zich op alternatieve religieuze tradities zoals het boeddhisme.

De afgelopen jaren is dit perspectief geleidelijk ondergraven. Zo constateerde milieuhistoricus Joachim Radkau dat ‘voormoderne’ samenlevingen veel minder doordrongen waren van religie dan een focus op cultuur suggereert.⁸ Bovendien kwam er meer aandacht voor de uiteenlopende opvattingen over de relatie tussen mens en natuur binnen religieuze gemeenschappen voor en na 1800. Zo veronderstelt historicus Mark Stoll dat confessionele achtergronden en netwerken een belangrijke rol speelden bij de opkomst van natuurbescherming en milieuactivisme in de Verenigde Staten.⁹ Recente onderzoeken naar de geschiedenis van natuurbescherming en milieubewustzijn in Nederland laten zien dat mensen met een religieuze achtergrond ook hier nauw betrokken waren bij dergelijke initiatieven. Opvallend is daarbij dat de netwerken van natuurbeschermers en milieuactivisten nauwelijks onder een afzonderlijke confessionele of christelijke vlag georganiseerd waren.¹⁰ Eveneens valt op dat kerkelijke groepen een belangrijke rol speelden bij het agenderen van mondiale ongelijkheid, maar in hun woordkeuze op het gebied van het milieu vooral bredere trends volgden.¹¹ Een eigen protestantse omgang met het milieu in Nederland komt in de bestaande literatuur niet naar voren.

Dit jaarboek gaat na hoe specifieke religieuze overtuigingen tot een eigen omgang met het milieu leidden, voorbij generaliserende aannames over de relatie tussen christendom en milieu. Protestanten richtten in de loop van de negentiende en twintigste eeuw voor een

keur aan onderwerpen ,eigen‘ organisaties op, maar op het gebied van natuur, milieu en klimaat sloten ze vooral aan bij bestaande initiatieven. Vonden protestanten rondom ecologische thema’s makkelijker ‘gedeelde gronden’ met anderen dan bij veel andere maatschappelijke kwesties? Door deze vraag kritisch tegen het licht te houden krijgen we beter zicht op de omgang van protestanten met milieukwesties. Waren er thema’s waar een herkenbaar eigen geluid te horen was? En vertaalde zich dat ook naar concrete acties?

Om dit in kaart te brengen onderzoeken de artikelen in deze bundel de rol van protestantse tradities op drie terreinen. Allereerst het terrein van ideeën. Hoe dachten protestantse groepen in Nederland over natuur, milieu en klimaat? Verschilden hun ideeën aanmerkelijk van die van anderen? In de tweede plaats brengen de auteurs in dit jaarboek verschillende netwerken in kaart. Op welke manier werkten ideeën door in de manier waarop protestanten hun zorgen over ecologische thema’s vertaalden naar de organisaties en personen waar ze op dit terrein mee samenwerkten? Kozen protestanten voor samenwerking met specifieke groepen die aansloten bij hun eigen opvattingen, of sloegen ze bruggen naar groepen met andere achtergronden? Ten slotte onderzoeken de auteurs ook de praktische invulling van de relatie met het milieu. Op welke manieren handelden protestanten in relatie tot het milieu? Zijn er op uiteenlopende terreinen als landbouw, de inrichting van het landschap, milieuvriendelijke consumptie en zorgen over vervuiling en klimaatverandering specifieke manieren van handelen onder protestanten te zien?

Artikelen

De omgang van Nederlandse protestantse kerken met de natuur is verankerd in de bid- en dankdagen, sinds eeuwen een vast onderdeel van het kerkelijk jaar. Die historische continuïteit is gezien de fundamentele ontwikkelingen in de moderne landbouw en de zich ontwikkelende secularisatie opmerkelijk. Uit het onderzoek van Tom-Eric de Krijger blijkt dat de bid- en dankdagen, ingezet in de vroegmoderne tijd, vanaf de negentiende eeuw een ongewis bestaan leidden maar zich opmerkelijk adaptief toonden. Praktische bezwaren en een tanend geloof in de Voorzienigheid als gevolg van de opkomst van moderne landbouw leidden tot periodieke roepen tot afschaffing. Daarentegen klonken er ook regelmatig stemmen tot aanpassing en veranderde de

betekenis van de dagen, met minder focus op de oogst en toenemende aandacht voor het belang van arbeid, sociale onrechtvaardigheid, de noden van mensen in het mondiale Zuiden en de zich ontvouwende klimaatcrisis. Om die reden, constateert Krijger, zijn de bid- en dankdagen als gevolg van ontwikkelingen in de wetenschap, maatschappij en theologie niet verdwenen maar voortdurend heruitgevonden.

Dat de protestantse omgang met de natuur zich niet beperkte tot rituelen binnen de kerk maar ook praktische impact had op de leefomgeving blijkt uit het artikel van Jan Boersema. In de negentiende eeuw emigreerden Nederlandse Afscheidenen naar Amerika, waar ze veelal hun eigen nederzettingen stichtten, met eigen kerken en scholen. Het was een tijdperk van ongebreideld optimisme en een onwrikbaar geloof in het principe van vooruitgang, die materialiseerde in de vorm van steden en spoorwegen. Onderdeel van deze vooruitgang was het bedwingen van de wildernis, die ook op grote schaal verdween onder het geweld van de bijlen van houthakkers. Boersema merkt op dat die visie op vooruitgang intiem verbonden was met het calvinistisch gedachtengoed. Uit zijn onderzoek blijkt dat er weliswaar immigranten waren die terughoudend stonden ten aanzien van de hang naar materiële voorspoed, maar dat ze bijna massaal de relatie met de wildernis duiden als een gevecht. Ze stonden daarbij in een lange christelijk-humanistische traditie die een scherp onderscheid maakte tussen de door de mens bewerkte natuur en de ongeciviliseerde wildernis, die in de naam van de vooruitgang moest wijken voor de mens.

Ook Marie Keulen laat zien dat christelijke noties over de natuur sociale impact hadden. Haar artikel richt zich op pogingen van de Evangelische Broedergemeente om in Suriname landbouwinternaten te stichten. Al in het midden van de negentiende eeuw werd er geëxperimenteerd met het oprichten van een landbouwkolonie. Aan het begin van de twintigste eeuw pleitte zendeling Siegfried Beck voor het belang van landbouwopvoeding voor kinderen en jongvolwassenen in de kolonie. In Suriname was sprake van veel werkloosheid met allerlei maatschappelijke problemen als gevolg met betrekking tot gezondheid en huisvesting. De stadszending richtte zich met name op zorg voor de Afro-Surinaamse jeugd. De ideeën van Beck reflecteerden op deze situatie. Door arbeidsopvoeding werden Afro-Surinaamse jongens gevormd tot koloniale burgers, die gewassen konden verbou-

wen en de grond konden bewerken. Het civiliseren van burgers en de natuur liep hier parallel: jongeren werden gekweekt tot burgers, planten werden gekweekt tot voedzame gewassen. Het stichten van landbouwinternaten paste in een breder cultureel project om mensen in koloniën te ‘beschaven’.

Waar Marie Keulen een westelijke kolonie bestudeert, kijkt Rutger Mauritz naar het oosten, naar Nederlands-Indië. Ook daar waren zendelingen geïnteresseerd in de relatie tussen de natuur en arbeid. Terwijl Beck zijn ideeën in Suriname formuleerde, waren de echt)paren Adriani-Gunning en Kruyt-Moulijn werkzaam op Celebes in het eerste kwartaal van de twintigste eeuw. In hun geschriften toonden ze een grote belangstelling voor de tradities, de *adat*, van de lokale Toradjabevolking. Religie, cultuur en natuur waren onlosmakelijk met elkaar verbonden, zodat de zendelingen zich realiseerden dat ontwikkeling op het gebied van landbouw onvermijdelijk inbreuk zou maken op de *adat* als geheel. Hun vroege vorm van plattelandszending leidde tot aanbevelingen die door de koloniale overheid deels werden overgenomen, onder andere de transformatie van droge naar natte rijstbouw waardoor bossen beter geconserveerd konden worden. Hoewel de zendelingen landbouw en natuur zeker niet als een focus van hun zendingswerk beschouwden, onderkenden zij het belang daarvan omdat het een centraal onderdeel was van het geloofssysteem van de Toradja. Koloniale overheid en zendelingen werkten hier samen, met dien verstande dat de zendelingen wel getracht hebben de ontwikkelingen af te remmen uit respect voor de lokale *adat*. Uiteindelijk zou het christelijk geloof echter juist de rituelen van de Toradja binnendringen als gevolg van transformaties in de landbouw.

Met het artikel van Kristian Mennen en David Onnekink richten we onze blik weer op continentaal Nederland. Zij onderzoeken de rol van Nederlandse protestanten in de oprichting van natuurbeschermingsorganisaties (NBO's). In de historiografie is sprake van een opmerkelijke paradox. Er zijn nauwelijks christelijke NBO's in Nederland en vooral vanaf de jaren 1960 is de verhouding tussen kerken en NBO's verre van warm geweest. Uit onderzoek van Mark Stoll blijkt echter dat protestanten, en met name calvinisten, een cruciale rol hebben gespeeld in de oprichting van NBO's in de Verenigde Staten. Door middel van een collectief biografisch onderzoek naar oprichters van Nederlandse NBO's kijken Mennen en Onnekink of dat ook in Neder-

land het geval is geweest. Zij komen tot een gewogen antwoord op de vraag of Nederlandse NBO's protestantse wortels hebben. Met name in de vroege fase (ca. 1850-1940) waren protestanten ruim vertegenwoordigd als oprichters van NBO's, maar na de Tweede Wereldoorlog verwaterde hun aandeel. Opmerkelijk is echter dat in een tijd van verzuiling die betrokkenheid zich niet vertaalde in organisaties met een protestantse signatuur. Bovendien bleek dat oprichters, anders dan in Amerika, afkomstig waren uit een waaier van denominaties. Het waren wellicht de persoonlijke netwerken, meer dan de protestantse signatuur, die de doorslag gaven. In die zin hadden Nederlandse NBO's wel protestantse wortels als het om netwerken ging, maar geen protestantse signatuur op het gebied van ideeën en acties.

Het artikel van Rolf van der Woude laat een heel andere kant van dat verhaal zien, die er echter niet haaks op staat. Van der Woude bestudeert de geschiedenis van de protestantse Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) in het laatste kwart van de twintigste eeuw. Anders dan bij de NBO's was er hier wel uitdrukkelijk sprake van een verzuilde, confessionele organisatie, maar vergelijkbaar was dat christelijke visies op de natuur nauwelijks aan de oppervlakte kwamen. Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde de agrarische sector zich als motor van economisch groei in de Europese Economische Gemeenschap. Vanaf de jaren 1970 maakten wetenschappers en milieuactivisten duidelijk dat die groei wel eens ten koste van het milieu zou kunnen gaan. Voor de agrarische sector speelde vooral de mestproblematiek een belangrijke rol in de milieuverontreiniging. Binnen de CBTB was er zeker aandacht voor een christelijk perspectief op natuurbehoud, geconcentreerd in het principe van het rentmeesterschap. Maar Van der Woude laat zien dat dit geluid ondersneeuwde in de historische ontwikkeling van de christelijk landbouworganisatie. Dat lag deels aan de secularisatie, waardoor de verzuilde protestantse organisatie haar identiteit liet verwateren en uiteindelijk zou opgaan in de LTO. Daarnaast voelden de leden van de CBTB zich vooral bedreigd, geklemget tussen milieuproblematiek en economische belangen. Het is in die context dat de christelijke organisatie van boeren en tuinders uiteindelijk geen duidelijk antwoord had op deze problematiek.

De bijna volstrekte afwezigheid van christelijk gedachtengoed in de ontwikkeling van zowel natuurbeschermingsorganisaties aan de ene kant en tuinders en boeren aan de andere kant is opmerkelijk in het

licht van het artikel van Kees Tinga. Zijn onderzoek richt zich op de respons van protestantse kerken in Nederland op de zich ontvouwendende milieucrisis die vanaf begin jaren 1970 hoog op de politieke agenda kwam te staan. Juist vanuit kerkelijke hoek werd er wel een duidelijk protestants geluid geformuleerd: de milieucrisis was niet slechts een economisch probleem, maar ook een theologisch probleem. Een geheel Nieuwe Levensstijl was nodig, zoals de Raad van Kerken het formuleerde als reactie op het rapport van de Club van Rome uit 1972. In het kielzog van het VN-Brundtlandrapport over *sustainable development* werd in 1987 de werkgroep Kerk en Milieu opgericht en boog het Conciliair Proces zich over de 'heelheid van de schepping'. Na een terugval in de jaren 1990 overspoelde een nieuwe golf van klimaatbewustzijn christelijk Nederland in de jaren 2010, met bijvoorbeeld de oprichting van Groene Kerken. Concluderend stelt Tinga dat er de afgelopen vijftig jaar binnen kerken veel aandacht was voor milieu, zij het met ups en downs. Het is echter de vraag of christelijk Nederland van kleur is verschoten.

Niet alleen in de kerk en maar ook in de theologie kreeg de natuur de afgelopen vijftig jaar aandacht, zoals blijkt uit het artikel van Hans Burger. Waar kerken worstelden met de noodzaak om enerzijds een visie te ontwikkelen en anderzijds praktische maatregelen te nemen, konden de theologen onbekommerd bijdragen aan de ontwikkeling van eco-theologie. De Nederlandse eco-theologie ontstond na een prille proloog in 1960 in het begin van de jaren 1970, als reactie op het rapport van de Club van Rome. Theologen lieten een kritisch geluid horen ten aanzien van de verantwoordelijkheid en nalatigheid van de mens, maar pleitten ook voor een andere theologie die rentmeesterschap centraal stelde. Een nieuwe golf van eco-theologie vond plaats rond de periode van het Conciliair Proces (ca. 1987-1992). Opvallend is dat eco-theologie uit verscheidene denominaties opkwam: synodaal-gereformeerd, evangelisch en gereformeerd-vrijgemaakt, hervormd en Nederlands-gereformeerd. In die periode nam ook de bezinning onder dogmatici en systematisch-theologen een vlucht, maar, constateert Burger, de oogst rond de millenniumwisseling is nog mager.

Gedeelde gronden

Vonden protestanten in Nederland in de omgang met het milieu

inderdaad meer gedeelde gronden dan op veel andere terreinen? De bijdragen over aan dit jaarboek tonen samengenomen twee grote transformaties in de relatie tussen mens en milieu in het Nederlands protestantisme. Ideaal en praktijk van domesticatie van de natuur transformeerden de omgang met het milieu in de negentiende eeuw. Een nieuw milieubewustzijn dat draaide om vervuiling en dreigende uitputting van hulpbronnen deed dat nogmaals in de tweede helft van de twintigste eeuw.

De eerste transformatie in de omgang met het milieu voltrok zich in de negentiende eeuw. In de bestaande geschiedschrijving komt naar voren dat vanaf het einde van de achttiende eeuw twee opvattingen concurreerden. Naast het uitgangspunt dat de mens zich naar de goddelijke orde van de natuur te schikken had, deed het idee opgeld dat de mens de natuur completeerde door die naar zijn hand te zetten.¹² De bijdragen aan dit jaarboek laten zien hoe die tweede variant onder Nederlandse protestanten in de loop van de negentiende eeuw vorm kreeg, meer als een reeks praktijken dan als een uitgewerkt, vastomlijnd idee. Uit de geschiedenissen van migranten in Noord-Amerika, het zendingswerk en de biddag voor gewas en arbeid spreekt een gedeeld streven naar het in cultuur brengen van het land.

Dit streven naar domesticatie was niet alleen op de natuurlijke omgeving, maar evenzeer op mensen zelf gericht. Domesticatie van de natuur was ook beschaving van de mens. In de koloniale context kreeg dit een extra lading, omdat zendelingen en andere Nederlandse migranten zichzelf beschouwden als de dragers van moreel superieure kennis en daadkracht. Aanvankelijk achtten kolonisten zich op basis daarvan gerechtigd om de inheemse bevolking te verdrijven. Aan het einde van de negentiende eeuw kwam daar een tweede invulling bij. Zendelingen en koloniale bestuurders achtten het hun plicht om hun kennis en leefwijze met meer of minder dwang over te dragen.¹³

De notie dat de natuur een goddelijke orde vertegenwoordigde waaraan de mens zich diende te onderwerpen komt daarentegen nauwelijks terug in de bijdragen. Het is aannemelijk dat deze wel voorkwam, bijvoorbeeld in zondagse lofzangen op de schepping. Vermoedelijk was ze ook een drijfveer voor veel van de protestanten die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw als natuurbeschermers in touw kwamen.

Kijken we naar de netwerken waarin protestanten hun betrokken-

heid bij het milieu vormgaven, dan valt op dat protestanten stevast betrokken waren bij initiatieven om de natuur te beschermen, maar dat vrijwel nooit uitdrukkelijk vanuit hun confessionele achtergrond deden. Ook bij andere vormen van betrokkenheid bij het milieu waren eigen protestantse netwerken eerder de uitzondering dan de regel. Die waren er wel in de (landbouw)zendingen op het terrein van de agrarische belangenbehartiging. Voorbij de organisaties die in de artikelen aan bod komen, valt ook te denken aan scouting en plattelandsorganisaties voor vrouwen en jongeren.

Een tweede transformatie in de omgang met het milieu onder Nederlandse protestanten kreeg vanaf de jaren 1960 gestalte. Kerkelijke initiatieven en individuele theologen reageerden op de zorgen over vervuiling en de uitputting van natuurlijke hulpbronnen. In plaats van een bedreiging die bedwongen moest worden, zagen zij het milieu als een omgeving die menselijke zorg behoefde of zoveel mogelijk in ere gehouden moest worden. Opnieuw speelden praktijken een belangrijkere rol in het vormgeven van deze relatie dan ideeën en confessioneel gekleurde netwerken. Arbeid was het draaipunt van de ethiek van domesticatie. In het nieuwe milieubewustzijn stonden matiging en zorgzaamheid centraal. Initiatieven als Nieuwe Levensstijl, het Conciliair Proces en Kerk en Milieu waren bovendien een belangrijke schakel tussen bewegingen die zich inzetten voor sociale doelen en milieubeweging – juist deze verbinding was typerend voor veel initiatieven die vanuit de kerken kwamen.¹⁴

Het nieuwe milieubewustzijn concurreerde met de oudere varianten, maar verving ze niet. Uit de geschiedenis van de bid- en dankdagen komt bijvoorbeeld duidelijk naar voren dat domesticatie, vooral ook door middel van landbouw, een cruciale rol bleef spelen in de manier waarop protestanten hun relatie tot het milieu vormgaven.

Concluderend kunnen we vaststellen dat protestanten vooral gedeelde gronden met anderen vonden in de omgang met het milieu. Beide transformaties waren immers niet voorbehouden aan protestanten. De ideeën in protestantse kringen ontwikkelden zich in lijn met wat we ook uit andere kringen kennen. Maar wellicht kan toekomstig onderzoek naar de invulling van specifieke Bijbelse begrippen als schepping naast breder gangbare begrippen als natuur, milieu en klimaat een meer eigen invulling aan het licht brengen. En in hoeverre gingen protestanten mee met de veranderende opvattingen over hoe mensen

Hebben christenen een bijzondere verantwoordelijkheid voor het milieu? Door de eeuwen heen worstelen Nederlandse protestanten met hun relatie tot de wereld om hen heen. Van landbouw tot klimaatactivisme en van kolonie tot de eigen achtertuin: dit boek brengt in kaart welke verantwoordelijkheid protestanten voor het milieu voelden. Waren ze pioniers of volgers? Kozen ze voor eigen organisaties of zochten zij juist 'gedeelde gronden' met anderen? Door ideeën, netwerken en praktijken te onderzoeken, toont deze bundel de verrassende complexiteit van de protestantse betrokkenheid bij het milieu.

Van de biddag voor gewas en arbeid tot acties tegen milieuvervuiling – een even afwisselend als relevant verhaal over religie, natuur en de zoektocht naar een duurzame leefwijze.

Peter van Dam is hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

David Onnekink is universitair hoofddocent geschiedenis van internationale betrekkingen aan de Universiteit Utrecht en bij zonder hoogleraar op de Martine Vonk Leerstoel voor Christelijk Ecologisch Denken aan de Theologische Universiteit Utrecht.

KokBœkencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT